

Борейко В. І., д.е.н., професор (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ВИКОНАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІО ДОГОВОРУ, ПІДПИСАНОГО З ГЕТЬМАНОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИМ

Після шестирічної (1648–1654 роки) збройної боротьби козацького війська, очолюваного Богданом Хмельницьким, із Річчю Посполитою за незалежність українських земель, гетьман прийняв рішення про підписання договору з Московією про входження України «під високу царську руку».

В перших числах січня 1654 року московські послы, на чолі з боярином Батурліним, приїхали в Переяслав, де козацьке військо на запитання Хмельницького ухвалило піддатися цареві. Але тут вийшло непорозуміння. Бояри відмовилися присягати іменем царя боронити Україну від Польщі, заявивши, що «цар московський самодержець, править по своїй волі і не присягає своїм підданам» [1, с. 295–296]. Проте, після деякого вагання, гетьман та козацька старшина присягнули на вірність московському царю. Незабаром після того по 117 містах України було розіслано царських урядників, перед якими 127 тис. люду заприсяглися на вірність цареві Олексію Михайловичу та його наступникам [2, с. 125].

У статтях, які були погоджені царським урядом передбачалося, що гетьмана, козацькі суди та виборні міські уряди вільно вибираються військом та населенням. Гетьман отримав право приймати посольства від інших держав, тільки сповіщаючи про це царський уряд. Тим самим Україна входила до Московії на правах автономії, з широким правами щодо організації внутрішнього життя та зовнішніх зносин.

Проте, вже в перші місяці після підписання Переяславського договору Москва почала порушувати його умови, проявляючи свої агресивні наміри щодо українських земель. Найбільшу лють в української старшини викликало укладення у Вільносі в 1656 році миру між московським царем і поляками без усякої на те згоди українців; більше того, спеціально послану українську делегацію навіть не допустили до переговорів [2, с. 126]. Такі дії Москви викликали недовіру Б. Хмельницького до намірів царського уряду, змусили його шукати нових союзників для боротьби з Польщею та в кінцевому результаті призвели до смерті гетьмана.

Григор Орлик писав, що Хмельницький прийняв опіку московського царя для краю з усіма правами вільної нації. Але поведінка московського царя була причиною, що негайно після смерті Хмельницького права козацької нації почали порушуватися москалями [3, с. 29].

У 1659 році князь О. Трубецький, який з новими силами повернувся в Україну після погрому його стотисячного війська гетьманом І. Виговським, настояв на тому щоб молодий гетьман Ю. Хмельницький прибув до його

табору для перегляду угоди між його батьком і царем. Переляканий силою російського війська й погрозами Трубецького, Юрій повірив підробленому тексту Переяславської угоди 1654 р. і у 1659 р. підписав новий і дуже невігідний варіант документу. За новим договором російські залоги розташовувалися не лише у Києві, а й усіх найбільших містах. Козакам заборонялося вести війни і вступати у зовнішні зносини без дозволу царя. Без схвалення Москви вони не мали права обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників.

Таким чином, вже через п'ять років після підписання угоди з Богданом Хмельницьким Московія внесла такі зміни до її редакції, які ставили землі Гетьманської України у васальну залежність від північного сусіда. Натомість свої зобов'язання перед Україною, щодо її захисту від Польщі цар і не думав виконувати. Так у січні 1667 року, без згоди України, поляки та росіяни підписали Андрусівський мир, згідно якого Козацька Україна ділилася навпіл: поляки визнавали суверенітет царя над Лівобережжям, а московіти давали згоду на повернення поляків у Правобережжя.

Ще більше Москва урізала права України при обранні у 1672 році лівобережним гетьманом Івана Самойловича. У підписаному з ним договорі не були підтвержені попередні зобов'язання царського уряду, дані у 1669 році у Глухові гетьману Дем'яну Многогрішному, на з'їзди в дипломатичних справах, які стосуються України, залучати українських делегатів. Такими своїми діями Московщина все більше втручалася у внутрішнє життя гетьманського уряду та козацької старшини.

У 1684 році Москва вдалася до встановлення контролю над українською православною церквою, яка до цього була під владою константинопольського патріарха. Коли вмер київський митрополит Тукальський московські правителі доручили гетьману І. Самойловичу провести на митрополію такого чоловіка, який би прийняв посвячення від московського патріарха і признав його владу над собою. Таким чоловіком став новообраний митрополит, князь Гедеон Святополк-Четвертинський, який погодився підпорядкувати свою церкву московському патріарху, але не хотів цього робити без згоди інших патріархів. Тоді московські політики доручили цю справу турецькому візирю, і той притис константинопольського патріарха так, що той змушений був дати згоду [1, с. 333].

У 1686 році, проігнорувавши думку гетьманського уряду та забувши обіцянку дану Б. Хмельницькому, росіяни підписали з поляками так званий «Вічний мир». За ним Київ і землі Війська Запорізького переходили під постійний суверенітет царя, а вся правобережна Україна залишалася Польщі.

Проте, найбільшого обмеження з боку царського уряду права України зазнали після невдалої спроби вибороти для українських земель свободу та незалежність гетьманом Іваном Мазепою.

У 1708 році шведський король Карл XII, який воював на литовських землях, повернув своє військо на Україну, на Стародуб. В цій ситуації, Мазепа, який був незадоволений діями Петра I щодо українських земель та

козацького війська, виріши довершити справу задуману Б. Хмельницьким – за допомогою шведів здобути незалежність для України. Для цього в 20-х числах жовтня він з старшиною поїхав до шведського табору, що стояв над Десною. Пристаючи до шведів І. Мазепа добився від короля обіцянки, що Україна з обох сторін Дніпра з військом Запорізьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння. Швеція чи інші союзні держави ані для визволення, ані для опіки, ані для інших цілей, не мають претендувати на владу над Україною і військом Запорізьким чи на зверхність або яку-небудь під-власність, ані не мають брати яких-небудь доходів чи податків [1, с. 353].

З наведеного зрозуміло, що якби задуми І. Мазепи вдалося втілити в життя, Україна стала б незалежною на 300 років раніше. Однак, об'єднане шведське та українське військо зазнало поразки і мрії українців про незалежність прийшлося відкласти на 3 століття. На місце І. Мазепи під контролем царських урядників гетьманом було вибрано І. Скоропадського.

Водночас, союз І. Мазепи з шведським королем дав повід цареві Петрові взятися сильніше за скасування української автономії. Так, 31 липня 1709 р. Петро І призначив московського боярина Ізмайлова «бути при гетьманові для порядкування разом з ним всяких справ, за спільною радою, – з причин останнього повстання на Україні і запорізького бунту» [1, с. 360]. Через рік до гетьмана було приставлено ще одного наглядача і їх стало двоє. До того ж цар Петро визначав полковників і старшин сам своєю волею, проти волі та без відома гетьмана. Згодом полковників в гетьманському уряді цар почав назначати з росіян. Це набуло такого поширення, що перед смертю царя вже мало що лишилося полковників з українців.

У 1722 році при гетьманові була організована малоросійська колегія з шести російських старших офіцерів, з тих гарнізонів (залог), що стояли в Україні, на чолі з бригадиром Вельяміновим. Ця колегія повинна була слідкувати за суддями та приймати скарги на суди та українські уряди – навіть на найвищий військовий суд та військову (гетьманську) канцелярію. Такими діями Петро І поставив гетьманський уряд та старшину в повну залежність від рішень цієї колегії.

Після смерті І. Скоропадського цар задумав повністю скасувати гетьманство. Заступати гетьмана він доручив П. Полуботку, а на прохання старшини дозволити обрати гетьмана відповів, що справа гетьманського вибору зовсім відкладена не знати до якого часу. Водночас, колегія запровадила нові податки і збори та розпоряджалася тими сумами самовільно. Згодом цар викликав Полуботку в Петербург де посадив його в тюрму, в якій наказний гетьман, не діждавшись кінця слідства, помер у 1724 році. Після цього Україна опинилася у повній владі колегії та Вельямінова.

Проте, повністю реалізувати свої плани щодо скасування гетьманщини Петро І завадила його смерть на початку 1725 року.

Його жінка і наступниця мала намір відновити старі порядки, скасувати колегію та запроваджені нею податки. Однак, вона померла весною 1727 року і її наміри вдалося реалізувати при молодому цареві Петрові II. У жовтні 1727

року у Глухові гетьманом України було обрано Д. Апостола. Але при цьому повністю права України не були відновлені. При виборі гетьмана не було мови про укладення статей, які б були основою української конституції. Резидент царський Наумов мав разом з гетьманом погоджувати спірні питання. Військовий (генеральний) суд мав тепер бути мішаним з трьох українських старшин та трьох російських офіцерів, визначених урядом.

Однак і ті права, які були надані Україні, вже у 1733 році, коли Апостола розбив параліч, були скасовані. Цариця Анна не дозволила передати правління українській старшині, а доручила правити Україною своєму резидентові князю Шаховському з радою, складеною наполовину з українців та росіян. Після смерті Апостола цариця завела правління, яке складалося з шести осіб – князь Шаховський з двома товаришами росіянами і генеральний обозний Лизогуб з двома товаришами-старшинами. Всі члени правління були наділені однаковими правами, проте на практиці вирішальне слово належало першому члену – князю Шаховському.

Ще раз, на нетривалій період гетьманство в Україні було відновлено в 1750 році царицею Єлизаветою I, донькою Петра I. Гетьманом України було обрано Кирила Розумовського. Проте новий гетьман виріс в Петербурзі і справи України його мало цікавили. Врешті це був останній гетьман України, яка зберегла незначні залишки своєї автономії.

В останнє гетьманство в Україні та одночасно зобов'язання царського уряду, які він брав перед Б. Хмельницьким, скасувала цариця Катерина II. 10 листопада 1764 р. вона видала маніфест про звільнення Розумовського від гетьманства і вже про вибір нового гетьмана нічого не споминалося. Натомість організувалася малоросійська колегія, а її президентом і генерал-губернатором Малої Росії призначався граф Румянцев.

Після російсько-турецької війни 1768–1775 років Румянцев несподіваним ударом російських військ захватив та зруйнував Запорізьку Січ. До самої Гетьманщини черга дійшла у 1781 р., коли у зв'язку з адміністративною реорганізацією всієї імперії на Лівобережжі було скасовано його традиційні 10 полків. Натомість засновувалися три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське [2, с. 158].

Таким чином, впродовж 120 років Росія, не зважаючи на взяті на себе договірні зобов'язання, повністю знищила завоювання Б. Хмельницького. Це дозволяє зробити висновок про те, що, як чотири століть тому, так і сьогодні, *вирити словам та обіцянкам північного сусіда не можна.*

1. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський // АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с. **2.** Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний // Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с. **3.** Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 4-те вид. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.